

УДК 377/378.091.12-051: [159.9:316.444]
<https://doi.org/10.32835/2223-5752.2018.17.95-100>.

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ МОБІЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Олена Тарасова,
кандидат психологічних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри інженерної педагогіки
та мовної підготовки,
Криворізький національний університет,
e-mail: tarasova1509@rambler.ru

КЛЮЧОВІ СЛОВА:

професійна мобільність,
психологічна
мобільність,
педагог професійного
навчання,
квазіпрофесійна
діяльність

Реферат

У статті розглянуто проблему розвитку професійної мобільності, що необхідна сучасному молодому фахівцеві для успішної професійної діяльності в новому інформаційному суспільстві.

Здійснено теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел з проблеми формування професійної мобільності фахівців, визначено особливості цього процесу відповідно до специфіки підготовки фахівців різного профілю. Зокрема, акцентовано увагу на теоретичному аналізі проблеми формування психологічної мобільності майбутніх педагогів професійного навчання у процесі професійної підготовки; визначено та теоретично обґрунтовано психолого-педагогічні умови формування психологічної мобільності майбутніх педагогів професійного навчання.

Дослідження проблеми формування психологічної мобільності майбутніх фахівців в системі установ професійної освіти дало змогу виявити низку протиріч між об'єктивною потребою суспільства у фахівцях, здатних вибудувати свою професійну траєкторію в постійно мінливих умовах, і реальним станом професійної підготовки; між соціальним замовленням на підготовку психологічно мобільного фахівця й неможливістю його повноцінного виконання в умовах діючої вузьконаправленої освітньої системи.

Оскільки прояв психологічної мобільності у процесі професійної діяльності неможливий без саморегуляції, акцентовано увагу на понятті «саморегуляція», так як саморегуляція проявляється через здатність керування власним психічним станом і поведінкою, з тим, щоб оптимальним чином діяти у складних педагогічних ситуаціях.

Обґрунтовано, що задля ефективного формування психологічної мобільності майбутніх фахівців під час навчання та залучення студентів до активної роботи на занятті, необхідне формування стійкої позитивної установки на діяльність, високий рівень мотивації, розуміння змісту діяльності. Особливо це важливо при використанні активних методів навчання, основною умовою успішної реалізації яких є співпраця викладача і студентів, а також залучення студентів до квазіпрофесійної діяльності.

Постановка проблеми. Динаміка розвитку сучасного суспільства викликає потребу в фахівцях, які вміють аналізувати постійно мінливі соціально-економічні тенденції, реалізовувати нестандартні рішення в умовах високої конкуренції ринку, уникати стереотипних підходів у виробничій сфері діяльності, тобто бути психологічно мобільними. При цьому слід враховувати зміну цільової спрямованості суспільства, міждисциплінарний характер професійної праці, зацікавленість суспільства в освічених громадянах з високим рівнем професійної підготовки, котра є гарантом їхньої успішної кар'єри та конкурентоспроможності на

ринку праці.

Сучасному молодому фахівцеві для успішної професійної діяльності в новому інформаційному суспільстві необхідні вміння продуктивно та творчо розв'язувати завдання і проблеми, використовувати сучасні технології при розробці нових зразків техніки, виявляти здібності до творчого професійного саморозвитку. Майстерність кваліфікованого фахівця потребує від нього активної інтелектуальної діяльності, постійного розвитку професійного мислення, вміння бути психологічно мобільним у будь-якій ситуації. Саме тому підготовка фахівців, здатних бути психологічно мобільними, є однією

з найважливіших проблем сучасної професійної освіти.

Аналіз останніх досліджень. Поняття професійної мобільності фахівця розкрито в наукових розвідках вітчизняних учених (Н. Ничкало, Л. Сушенцева, О. Шербак) та зарубіжних науковців (П. Блау, Н. Василенко, Е. Корчагін, Г. Мухамедзянов, О. Олейнікова, О. Філатов, Д. Чернилевський).

Аналіз наукових досліджень з проблеми формування професійної мобільності особистості, зокрема професійної мобільності фахівців, визначив широкий спектр особливостей цього процесу відповідно до специфіки підготовки фахівців різного профілю. Зокрема, в науковій думці висвітлено досвід формування професійної мобільності майбутніх інженерів (М. Балакаєва, С. Капліна), фахівців технічного профілю (Л. Меркулова), студентів технічного університету (О. Малигіна), студентів інформаційних спеціальностей (В. Дюніна), викладачів вищої школи (Л. Амірова, Л. Горюнова, В. Гринько, Ю. Дворецька), майбутніх педагогів (Б. Ігошев), соціальних педагогів (О. Безпалько) та ін. Взаємозв'язок професійної мобільності з професійним розвитком і становленням професійно успішної особистості розглядався С. Кутель, Т. Фроловим та ін.

Дослідження проблеми формування психологічної мобільності майбутніх фахівців у системі установ професійної освіти дало змогу виявити ряд протиріч між об'єктивною потребою суспільства у фахівцях, здатних вибудувати свою професійну траєкторію в постійно мінливих умовах, і реальним станом професійної підготовки; між соціальним замовленням на підготовку психологічно мобільного фахівця й неможливістю повноцінного виконання цього завдання в умовах діючої вузьконаправленої освітньої системи. Зважаючи на це, дослідження процесу психологічної мобільності привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Як відомо, феномен психологічної мобільності вивчався цілим рядом дослідників (З. Александрова, Т. Артюхова, О. Кіпіна, П. Сорокін, В. Шубкін та ін.), які робили акцент на теоретико-емпіричному аналізі цього психічного явища. Зокрема, поняття «психологічна мобільність» визначають, як відкриту психологічну систему, що утворюється з особистісних характеристик (пластичність, активність, саморегуляція тощо) та впливає на зміни у структурі особистості, відповідно до вимог ситуації, без деструктивних змін.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз проблеми розвитку психологічної мобільності

майбутніх педагогів професійного навчання у процесі професійної підготовки; визначити та теоретично обґрунтувати психолого–педагогічні умови розвитку психологічної мобільності майбутніх педагогів професійного навчання.

Виклад основного матеріалу. Термін «мобільність» означає рухливість, готовність до швидкого виконання завдання (Философский словарь, 1987). Щоб здійснити ті чи інші переміщення, зміни у своїй професійній позиції, людина повинна володіти певними особистісними якостями і здібностями. До них можна віднести: рухливість; відкритість новому; уміння гнучко пристосовуватися до нових обставин; креативність мислення; комунікативність; уміння адаптуватися до мінливих умов діяльності; активність, швидкість, самостійність і відповідальність у прийнятті рішень; націленість на успіх і постійне самовдосконалення; уміння аналізувати ситуацію і прогнозувати її розвиток; здатність до навчання, самонавчання; стійкість до фрустрації зовнішнього і внутрішнього середовища організації; уміння відстежувати і правильно оцінювати стан довкілля тощо.

У довідкових джерелах тлумачення поняття «мобільність» тісно пов'язане з рухом, дією, здатністю та готовністю до швидкого виконання завдань. Здійснюючи порівняльний соціально-економічний аналіз ринку праці й зайнятості населення, Н. Мурадян (1991) визначає мобільність як засіб адаптації робочої сили, яка підвищує її конкурентоспроможність. Тоді як Ю. Бабанський (1989) під мобільністю розуміє міру широти професійного «поля» діяльності працівника і стійкості (узагальненості) способів здійснення технологічних операцій.

Однією із сучасних проблем у системі професійної освіти є нескоординованість між випуском кваліфікованих фахівців з певної професії та попитом ринку праці на них. О. Музальов (2009) вважає, що наразі суспільство потребує ініціативних високоосвічених фахівців, здатних постійно самовдосконалюватись, адекватно виконувати функціональні обов'язки, виявляти професійну мобільність у постійно змінних умовах: соціальних, професійних, економічних та ін. Адже в умовах ринку праці, за дослідженням О. Отич (2004, с. 89), постає об'єктивна потреба формування в людини готовності до здійснення можливого вибору нової професії, а динамічні зміни, що відбуваються в системі професійної освіти України, «зумовлюють посилення вимог до особистості професіонала».

Динамізм сучасних економічних і суспільних змін породжує потребу в кваліфікованих

працівниках, які вміють аналізувати, приймати і реалізовувати нестандартні рішення в ситуації ринкової конкуренції, відходити від стереотипів у професійній та особистій сферах діяльності. Л. Сушенцева (2011) орієнтується у своїй роботі на думку І. Шпакіної, яка під професійною мобільністю розуміє вміння знаходити адекватні способи розв'язання проблем та виконання нестандартних завдань. Отже, поняття «професійна мобільність» досить ємне й неоднозначне, воно має складну структуру. Поняття «професійна мобільність» у психології трактується як здатність і готовність особи досить швидко й успішно опановувати нову техніку і технологію, набувати необхідних знань та вмінь, що забезпечують ефективність нової професійної діяльності (Ковальова, 2010). Відповідно, успіх майбутнього фахівця визначається здатністю гнучко реагувати на постійно змінювані умови, як соціальні, так і професійні.

Мобільна особистість – це психічно здорова особистість, яка прагне до вершини свого психологічного розвитку, самовдосконалення за допомогою своєї внутрішньої активності. Така особистість характеризується цілеспрямованістю та самоорганізацією. Об'єктом її уваги і діяльності є не тільки зовнішній світ, але й вона сама, що проявляється в її почутті «Я», яке водночас включає уявлення про себе й самооцінку, програму самовдосконалення, звичні реакції на прояв деяких своїх якостей, здатності до самоспостереження, самоаналізу та саморегуляції (Артюхова, 2014).

Для опановування нових технологій на новому робочому місці фахівцеві необхідно бути психологічно мобільним. Адже психологічна мобільність до майбутньої професійної діяльності неможлива без прояву професійної мобільності, що під час трудової діяльності передбачає здатність особистості сприймати зовнішні впливи, правильно реагувати на зміни, залежно від ситуації. Бути мобільною особистістю, означає самоактуалізуватися й не знижувати свою особистісну активність, не зупинятися на досягнутому, а завжди йти вперед і до нового. Така людина створює нові схеми поведінки або модифікує вже існуючі. Це дає їй змогу ефективніше взаємодіяти з навколишнім середовищем, постійно змінюючи та оновлюючи пов'язані з цим відносини. Однією з умов ефективності прояву психологічної мобільності є компетентність працівника, адже освічена особистість може швидше адаптуватися до змінюваних умов.

Психологічна мобільність передбачає прояв активності, пластичності та саморегуляції.

Під активністю розуміється здатність до зміни дійсності, людей і самої себе в процесі перетворення умов своєї життєдіяльності, адже це і є внутрішньою характеристикою самої життєдіяльності людини. Пластичність забезпечує мінливість вищих форм поведінки, зважаючи на обставини, та мінливість самої особистісної структури. Пластичність дає змогу людині легко адаптуватися у професійному просторі, вміти самостійно приймати рішення, вносити зміни в дії та розв'язувати професійні завдання, надає можливість майбутнім працівникам залишатися суб'єктами діяльності. Завдяки саморегуляції діяльності відбуваються зміни в самих особистостях та в тих засобах, які вони використовують, якщо того потребують зміни у трудовому середовищі. Завдяки цим властивостям особистість психологічно мобільна та готова до будь-яких змін у діяльності.

За сучасних умов професійна освіта глибоко інтегрована в економіку, в її виробничу структуру та сферу послуг, є одним з найважливіших чинників соціального та економічного розвитку суспільства. Адже саме професійна освіта охоплює сферу підготовки і підвищення кваліфікації майбутніх фахівців у закладах вищої освіти для трудової діяльності у певній галузі та спрямована на формування в громадян професійних знань, умінь, навичок, розвиток професійного мислення та готовності до професійної мобільності.

До важливих чинників формування психологічної мобільності майбутніх фахівців, зокрема педагогів професійного навчання, до професійної діяльності належать внутрішні і зовнішні.

Внутрішні чинники (індивідуально-психологічні умови): біопсихічні й фізіологічні особливості, які виконують функцію передумов професійного розвитку, впливаючи на його темп (властивості активності й лабільності нервової системи, наявність функціональної системи інтуїтивно-чуттєвого відображення, загальна психофізична активність та ін.); соціально-професійна активність (позитивний соціально-спрямований рух у процесі професійного становлення потребує розумної активізації духовних, психічних і фізичних сил); мотиви професійної діяльності, що забезпечують її успішність (гуманістична спрямованість, специфічна професійна спрямованість і гнучка «Я-концепція», позитивна мотивація навчання, мотивація досягнення особистості); потреба в реалізації свого професійно-психологічного потенціалу з урахуванням спрямованості на самопізнання, що передбачає відкритість до змін,

філософське та творче ставлення до життя, пошук його значення і прийняття відповідальності за самовираження в ньому.

Зовнішні чинники – це соціально-економічні умови, що стають об'єктивними обставинами процесу професійного становлення та є активним, мотивуючим початком у цьому; провідна навчально-професійна та професійна діяльність, яка забезпечує системне бачення особистості; особистісна підготовка, що включає обов'язкову роботу із розвитку професійно важливих якостей майбутнього педагога професійного навчання, надання психологічної допомоги в особистісному зростанні.

Прояв психологічної мобільності у процесі професійної діяльності неможливий без саморегуляції. Адже саморегуляція проявляється здатністю керувати власним психічним станом і поведінкою, з тим, щоб належно діяти у складних педагогічних ситуаціях. Психологічні основи саморегуляції містять у собі управління пізнавальними процесами (сприйняття, увага, мислення, пам'ять, мова), а також управління поведінкою, емоціями, діями – реакціями на ситуацію, що виникла.

Саморегуляцію також вважають розкриттям резервних можливостей людини, її творчого потенціалу як особистості (Мурюкіна, 2007). На психофізіологічному рівні саморегуляція розглядається як фактор загальних здібностей (В. Юркевич) й універсальна внутрішня умова здійснення діяльності (Н. Лейтес). Серед механізмів саморегуляції, які найчастіше згадують вчені, можна виділити: формування цілей, самооцінку, рівень домагань, самоконтроль, рефлексію (К. Абульханова-Славська, М. Боришевський, І. Галян, О. Конопкін, В. Моросанова, Н. Пов'якель та ін).

Професійний розвиток людини відбувається одночасно з її особистісним розвитком. Як стверджує академік І. Зязюн (2004), в його основу покладено принцип саморозвитку, який детермінує здатність особистості трансформувати власну життєдіяльність на предмет практичного перетворення, що приводить до вищої форми життєдіяльності особистості – творчої самореалізації.

Єдність особистісного і професійного розвитку забезпечує внутрішнє середовище людини, її активність, потреба в самореалізації. Об'єктом професійного розвитку та формою реалізації творчого потенціалу особистості у професійній діяльності є її інтегральні характеристики: спрямованість, компетентність, емоційна і поведінкова гнучкість. Ці якості професіонала

є психологічною основою, необхідною (хоча й різною мірою) в усіх видах діяльності. Фундаментальною умовою розвитку його інтегральних характеристик є усвідомлення ним необхідності зміни, перетворення свого внутрішнього світу і підвищення рівня професійної самосвідомості.

Досліджуючи процес формування психологічної мобільності у процесі підготовки майбутніх педагогів професійного навчання, психолого-педагогічні умови науковці визначають як обставини, що впливають на розвиток психічних та особистісних якостей студентів і врахування яких необхідне для ефективного формування психологічної мобільності майбутніх фахівців під час навчання.

Ефективність навчального процесу залежить не лише від здібностей студентів, а й від наявності в них емоційних переживань, від їх навченості, здатності навчатися, старанності, працелюбності. Для залучення студентів до активної роботи на занятті необхідне формування стійкої позитивної установки на діяльність, високий рівень мотивації, розуміння змісту діяльності. Цього досягають, насамперед, осмисленням студентами нового матеріалу та усвідомленням його особистісної значущості. Особливо важливо це при використанні активних методів навчання, основною умовою успішної реалізації яких є співпраця викладача і студентів, а також залучення студентів до квазіпрофесійної діяльності.

За дослідженням Н. Захарченко (2006, с. 38), квазіпрофесійна діяльність є перехідною від навчальної до професійної і передбачає застосування методу ділової гри. У діловій грі моделюється предметний (імітація конкретних умов і динаміки виробництва та моделювання професійної діяльності фахівців) і соціальний зміст (формування фахівця) майбутньої діяльності. У своєму дослідженні М. Боброва (1997) виокремила методи квазіпрофесійної діяльності: ігрові (розігрування ролей, ділова гра, ігрове проектування тощо); неігрові (аналіз ситуацій, дія за інструкцією тощо). Неігрове моделювання полягає в розробці конкретних професійних ситуацій та алгоритму їх розв'язання. В. Вонсович характеризує кілька їх видів: ситуація-проблема, в якій студенти знаходять причину виникнення описаної ситуації, ставлять і розв'язують проблему; ситуація-оцінка, в якій майбутні педагоги професійного навчання дають оцінку ухваленим рішенням; ситуація-ілюстрація, в якій студенти отримують приклади з основних тем курсу на підставі вирішених проблем; ситуація-вправа, в якій студенти розв'язують нескладні

завдання, використовуючи метод аналогії (навчальної ситуації).

Квазіпрофесійні завдання дають змогу на основі усвідомлення та сприйняття цілей, змісту, технологій і результатів майбутньої фахової діяльності засвоювати основні типові види фахової діяльності як її суб'єкта.

Отже, прояв психологічної мобільності в майбутніх педагогів професійного навчання буде здійснюватися за умов використання у процесі навчання певних методів та прийомів, спрямованих на розвиток пізнавальної активності у процесі навчання, що забезпечить розвиток та прагнення здобувати знання, незважаючи на труднощі, та застосовувати їх на практиці; саморегуляції, адже професійна діяльність неможлива без регулювання власної поведінки, свого внутрішнього стану та самоконтролю; критичного мислення, яке, насамперед, забезпечить творчий підхід до вирішення виробничих проблем; використання на заняттях квазіпрофесійних завдань, що дадуть змогу відтворити професійне середовище та в майбутньому полегшити адаптацію до виконання своїх обов'язків і вміння професійно вирішувати конкретні проблеми.

Висновки. Стрімкий розвиток виробничих, інформаційно-комунікаційних технологій, техніки, швидкоплинні умови життя в інформаційному суспільстві, наукові знання, що

постійно оновлюються, вимагають від педагога професійного навчання умінь мобільного реагування у своїй професійній діяльності на постійно змінювані потреби суспільства. Водночас, нові технології, безперервні інноваційні процеси в освіті, перехід до компетентнісного підходу, необхідність формування мобільних кваліфікованих робітничих кадрів – все це вимагає від педагогів професійного навчання мобільності та готовності працювати в умовах постійних змін, адже сучасному динамічному суспільству потрібний педагог, відкритий до всього нового, здатний швидко адаптуватися у складних умовах професійної і соціальної дійсності, самостійно й відповідально приймати рішення, орієнтований на успіх і постійне самовдосконалення.

Зважаючи на це, підготовка педагогів професійного навчання, здатних до професійної мобільності, є однією з найважливіших проблем професійної освіти України. Саме в процесі навчання у закладі вищої освіти відбувається перехід від використання окремих знань, умінь та навичок до системного сприйняття конкретної професійної діяльності за обраною професією, формування її прогностичних алгоритмів і виходу на рівень концептуальної професійної поведінки, створення образу «Я-професійно і психологічно мобільний фахівець».

Література

1. Артюхова, Т. Ю., 2014. Психологические характеристики мобильной личности. *Психология обучения*, [online] 4, с. 4-14. Доступно: <https://www.b17.ru/article/psychological_characteristics_of_mobile/> [Дата звернення 1 Грудень 2018].
2. Бабанский, Ю. К., 1989. *Избранные педагогические труды*. М.: Педагогика, 1989.
3. Боброва, М. П., 1997. *Дидактическая подготовка педагогических кадров дошкольных учреждений в контексте профессиональной деятельности*. Кандидат наук. Барнаульский государственный педагогический университет.
4. Захарченко, Н. В., 2006. *Педагогічні умови використання ділових ігор у підготовці економістів*. Кандидат наук. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.
5. Зязюн, І. А., Крамущенко, Л. В. та Кривонос, І. Ф., 2004. *Педагогічна майстерність*: підручник. К.: Вища школа.
6. Osvita.ua. Початкова школа, 2010. Ковальова, В. І. *Критичне мислення як засіб формування та розвитку творчих здібностей*. [online] Доступно: <http://osvita.ua/school/lessons_summary/initial/8206/> [Дата звернення 01 Грудень 2018].
7. Музальов, О., 2008. Місце та роль світоглядної культури у формуванні професійної адаптації учнів вищих професійних училищ. В: Г. П. Васянович, ред. *Психолого-педагогічні основи професійної адаптації майбутніх фахівців*: монографія. Львів: СПОЛОМ, с. 255-276.
8. Мурадян, Н. Г., 1991. *Рынок и занятость (социально-экономический анализ и прогноз)*. М.: Луч.
9. Мурюкина, Е. В., Челишева, И. В. и Федоров, А. В., ред. 2007. *Развитие критического мышления студентов педагогического вуза в рамках специализации «Медиаобразование»*: учебное пособие для вузов. Таганрог: Изд-во Кучма.
10. Отич, О., 2004. Художньо-естетичний розвиток особистості у системі професійної освіти. *Педагогіка і психологія проф. освіти*, 3, с. 89-98.
11. Сушенцева, Л. Л. та Ничкало, Н. Г., ред. 2011. *Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика*: монографія. Кривий Ріг: Видавничий дім.
12. Фролова, И.Т., ред., 1987. *Философский словарь*. 5е изд., М.: Политиздат.

KEY WORDS:

professional mobility,
psychological mobility,
professional training
teacher,
quasi-professional
activity

Abstract

Future professional training teachers' psychological mobility development during professional education

Olena Tarasova,

*PhD, Acting head of the department for engineering pedagogy
and language training,*

Associate professor State University Kriviy Rih National University

The article deals with the problem of professional mobility development necessary for a modern young specialist's successful professional activity within the conditions of new informational society.

Theoretical analysis of psychological and pedagogical sources on the problem of specialists' professional mobility formation has been carried out and the specific nature has been determined in accordance with training aspects for specialists of different profiles. In particular, the attention is paid to theoretical analysis of the problem on future professional training teachers' psychological mobility development during their professional education; psychological and pedagogical conditions for future professional training teachers' psychological mobility development during their professional education are determined and theoretically substantiated.

Studying the problem on forming future specialists' psychological mobility during their professional training in the system of professional (vocational) education schools (P(V)E schools) highlighted the range of contradictions between the society's objective need in specialists able to develop their professional pathway under ever-changing conditions and the professional training As-Is-State; between the social order on training a psychologically mobile specialist and the incapability of its proper performance within present one-dimensional educational system.

In that, the psychological mobility performance during professional activity is impossible without self-direction, the attention is emphasized on the term "self-direction". As a matter of fact, the self-direction is manifested in the ability to manage own mental state and behavior for further adequate activity in complicated pedagogical situations.

The author substantiates that for efficient forming future specialists' psychological mobility during their training and engaging students to active work in the educational setting it is necessary to form a stable positive setting for the activity, a high level of motivation and understanding the activity content. This is especially important when using active teaching methods where the main condition for their successful implementation is teacher-students cooperation as well as involvement the students to quasi-professional activities.

References

1. Artyuhova, T. Yu., 2014. Psihologicheskie karakteristiki mobilnoy lichnosti. *Psihologiya obucheniya*, [online] 4, s. 4-14. Dostupno: <https://www.b17.ru/article/psychological_characteristics_of_mobile/> [Data zvernennya 1 Gruden 2018].
2. Babanskiy, Yu. K., 1989. *Izbrannyye pedagogicheskie trudy*. M.: Pedagogika, 1989.
3. Bobrova, M. P., 1997. *Didakticheskaya podgotovka pedagogicheskikh kadrov doskolnykh uchrezhdeniy v kontekste professionalnoy deyatel'nosti*. Kandidat nauk. Barnaulskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet.
4. Zakharchenko, N. V., 2006. *Pedahohichni umovy vykorystannia dilovykh ihor u pidhotovtsi ekonomistiv*. Kandydat nauk. Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Mykhaila Kotsiubynskoho.
5. Ziaziun, I. A., Kramushchenko, L. V. ta Kryvonos, I. F., 2004. *Pedahohichna maisternist: pidruchnyk*. K.: Vyshcha shkola.
6. Osvita.ua. Pochatkova shkola, 2010. Kovalova, V. I. *Krytychne myslennia yak zasib formuvannia ta rozvytku tvorchykh zdbnostei*. [online] Dostupno: <http://osvita.ua/school/lessons_summary/initial/8206/> [Data zvernennia 01 Hruden 2018].
7. Muzalov, O., 2008. Mistse ta rol svitohliadnoi kultury u formuvanni profesiinoi adaptatsii uchniv vyshchyykh profesiynykh uchylshch. V: H. P. Vasianovych, red. *Psykhologo-pedahohichni osnovy profesiinoi adaptatsii maibutnykh fakhivtsiv*: monohrafiia. Lviv: SPOLOM, s. 255-276.
8. Muradyan, N. G., 1991. *Ryynok i zanyatost (sotsialno-ekonomicheskyy analiz i prognoz)*. M.: Luch.
9. Muryukina, E. V., Cheliseva, I. V. i Fedorov, A. V., red. 2007. *Razvitie kriticheskogo myshleniya studentov pedagogicheskogo vuza v ramkakh spetsializatsii «Mediaobrazovanie»*: uchebnoe posobie dlya vuzov. Taganrog: Izd-vo Kuchma.
10. Otych, O., 2004. Khudozhno-estetychnyy rozvytok osobystosti u systemi profesiinoi osvity. *Pedahohika i psykhohohiia prof. osvity*, 3, s. 89-98.
11. Sushentseva, L. L. ta Nychkalo, N. H., red. 2011. *Formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnykh kvalifikovanykh robitnykiv u profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh: teoriia i praktyka*: monohrafiia. Kryvyi Rih: Vydavnychiy dim.
12. Frolova, I.T., red., 1987. *Filosofskiy slovar*. 5e izd., M.: Politizdat.